

Zadnji dio zbornika donosi priloge (156.-167.). U tom dijelu postoje određene nejasnoće. Priređivač priloga pobrojio je sve župane varaždinske od 1181. do danas. No klasifikacija ostalih župana prema razdobljima nepotpuno je sastavljena. Na str. 158. postoji podatak o IV. razdoblju, a da u prethodnom dijelu uopće nema ni riječi o prva tri razdoblja. Bilo bi korisno da su pridodana i imena velikih župana ostalih županija tijekom nagodbene Hrvatske, jer su ti župani isto tako bili značajne osobe. Naime, oni su po svojoj tituli mogli izravno sudjelovati u radu Hrvatskoga sabora i utjecati na donošenje raznih zakona.

Zbornik radova »Hrvatske županije kroz stoljeća« korisna je studija koja obrađuje dugotrajni razvitak županijskog sustava u hrvatskoj povijesti. Potreba za stvaranjem takvoga zbornika tim je veća jer i danas postoje županije koje su dobrim dijelom odraz historijskog razvoja. Bez županijske komponente ne bi se mogao u potpunosti razumjeti sav obujam hrvatske državnopravne povijesti. Županije su važne i za povijest pojedinih dijelova hrvatskih zemalja jer su po svojim socijalnim i pravnim strukturama odražavale specifična obilježja određenih regija.

Stjepan Matković

LJUBICA ŠTEFAN, Srpska pravoslavna crkva i fašizam, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1996., 348. str.

Političko i kulturno djelovanje Srpske pravoslavne crkve (dalje: SPC) tijekom njena tristoletnog postojanja na teritoriju Republike Hrvatske područje je istraživanja kojem su hrvatski istraživači posvećivali manju pozornost. Dosadašnji radovi hrvatskih istraživača o SPC-i i njenom djelovanju na području Republike Hrvatske najvećim su djelom posvećeni razdoblju 17. i 18. stoljeća, dok je problem kulturnog i političkog djelovanja SPC-e tijekom 19. i 20. stoljeća područje istraživanja o kojem su objavljeni malobrojni radovi. S obzirom na tu činjenicu, objavljivanje knjige »Srpska pravoslavna crkva i fašizam« autorice Ljubice Štefan značajan je doprinos istraživanju spomenute problematike. Autorica je u ovoj knjizi prikazala držanje hijerarhije SPC-e tijekom drugog svjetskog rata koristeći se hrvatskim istraživačima nedostupnom građom koja se nalazi u Beogradu, te je zaključila da je SPC, vjerna ideji stvaranja Velike Srbije čije bi granice odgovarale granicama nekadašnje Pečke patrijaršije, bila spremna surađivati sa svakom novom vlasti u Srbiji nadajući se da će na taj način dobiti podršku u ostvarenju ideje o Velikoj Srbiji. Potvrdu svog zaključka autorica je našla u odnosu hijerarhije SPC prema svim političkim režimima koji su između 1941. i 1945. godine vladali Srbijom, a za koje je SPC držala svečane liturgije, dokazujući na taj način lojalnost i kralju Petru, njemačkim vlastima, četnicima, nedićevcima i na kraju partizanima i Crvenoj Armiji.

Čitateljstvu je potrebno ukazati na činjenicu da je Ljubica Štefan rezultate njenih istraživanja prvi put objavila već 1991. godine u knjizi »Mozaik izdaje«, a 1992. godine u knjizi pod naslovom »Pregled srpskog antisemitizma«, no ta djela nisu iz razloga autoričine osobne sigurnosti objavljena pod njenim pravim imenom. Knjiga »Srpska pravoslavna crkva i fašizam« zapravo je izmijenjeno i dopunjeno izdanje autoričina djela iz 1991. godine, a sadrži niz dokumenata dosad nepoznatih javnosti koji govore o suradnji i podršci SPC-a njemačkim vlastima i njihovoj politici u Srbiji tijekom drugog

svjetskog rata, čime se dobiva drukčija slika o držanju SPC u ratnim prilikama od one koja je dosad iznošena javnosti.

Svoje je djelo autorica počela osvrtnom na rušenje vlade Cvetković-Maček, ali je odbacila uvriježeno mišljenje da se hijerarhija SPC-a na čelu s patrijarhom Gavrilom Dožićem priklonila pučistima stoga što je bila sklonija anglofilskoj politici pučista, već zato što je SPC najoštrije reagirala na stvaranje Banovine Hrvatske u vrijeme vlade Cvetković-Maček, pa nije ni podržavala spomenutu vladu. No, autorica je istaknula da je odmah po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije SPC dobila podršku njemačkih vlasti nakon što je Sveti Arhijerejski Sinod SPC-a objavio priopćenje o lojalnosti novim vlastima, u kojem je istaknuto da će Sveti Arhijerejski Sinod SPC-a izvršavati naredbe i zakone okupatorskih vlasti i utjecati preko crkvenih organa na održavanje reda i mira u Srbiji, a shodno ovom stavu SPC podržala je i njemačke saveznike u Srbiji, Dimitrija Ljotića, Milana Nedića i Dražu Mihajlovića. U svjetlu ovih događaja može se i razumjeti šutnja SPC-a prema metodama provođenja okupacijske politike, bilo da su kao žrtve stradali Židovi ili domaće pučanstvo. Kao primjere prešućivanja stradanja pod njemačkom okupacijom autorica je navela nespominjanje logoraša na Banjici u priopćenjima SPC-a, odbijanje predstavnika SPC-a da krste djecu rođenu u logorima, prešućivanje svećenika SPC-a i Srba koji su pali kao žrtve četničkih nasilja, a kao najdrastičniji primjer takvog držanja SPC-a Ljubica Štefan je istaknula prešućivanje masovnih strijeljanja građana Kragujevca u jesen 1941. godine, kad predstavnici hijerarhije SPC-a nisu reagirali niti se zauzimali kod njemačkih vlasti protiv tih odmazdi. Ujedno je ukazala na malo poznatu činjenicu da su Nijemcima u strijeljanjima u Kragujevcu dobrovoljno pomagali ljotićevci, nedićevci i kragujevačka policija, to jest pripadnici onih vojnih i policijskih postrojbi u Srbiji kojima je vrh SPC-a davao veliku potporu u javnosti i na koje je računao u ostvarenju ideje Velike Srbije, čime se može objasniti prešućivanje odmazde u Kragujevcu. Stvaranje Velike Srbije unutar Velike Jugoslavije, napomenula je autorica, bila je ideja koja je u četničke redove privukla mnoge pravoslavne svećenike koji su bili ili zapovjednici postrojbi ili glavni ideolozi, a ta je ideja bila raširena i među ljotićevcima, nedićevcima i pripadnicima specijalne policije Milana Aćimovića, koji su očekivali pomoću Nijemaca i Talijana ostvariti Veliku Srbiju.

No, dok SPC nije o tim događajima u Srbiji ništa govorila, istakla je Ljubica Štefan, reagirala je na događaje u NDH, pa je u dva memoranduma u ljetu 1941. godine iznijela tezu o kolektivnoj odgovornosti hrvatskog naroda za stradanje Srba, te iznijela broj od 180.000, odnosno 360.000 ubijenih Srba tijekom nekoliko prvih mjeseci postojanja NDH, što je autoricu navelo na zaključak da je već tada stvorena teza o genocidnosti hrvatskog naroda, i to u krugovima SPC-a.

Posebnu pozornost čitateljstva svakako će pobuditi XVI. poglavlje knjige Ljubice Štefan koje sadrži izvorne materijale o sudjelovanju pripadnika četničkih, ljotićevskih i nedićevskih postrojbi u genocidu nad Židovima i Romima u Srbiji, o antisemitizmu u Srbiji i antisemitskoj politici srpskih vlasti koje su kao mjeru protiv Židova, između ostalog, organizirale i antimasonsku izložbu u Beogradu u jesen 1941. godine, i o izjavama srpskih dužnosnika uperenih protiv Židova. Sudbinu Židova u Srbiji tijekom drugog svjetskog rata autorica je jasno oslikala izvještajima njemačkih okupacijskih dužnosnika koji su isticali da je do ljeta 1942. godine židovsko pitanje u Srbiji bilo riješeno, da je Srbija bila prva zemlja u Europi koja je riješila židovsko i cigansko pitanje, te da je Beograd bio jedini veći europski grad očišćen od Židova. Temeljem ovakvih podataka Ljubica Štefan je zaključila da je Srbija bila najveće stratište Židova u okupiranoj Europi, što je dosad prešućivano, a upozorila je i na neodrživost teza o stradanju Židova tijekom drugog svjetskog rata isključivo na teritoriju NDH, što se do sada redovito isticalo.

Što se pak tiče držanja SPC-a prema progonu Židova i Cigana, autorica je istaknula da je vrh SPC-a javno pozivao na lojalnost njemačkim vlastima i podržavao generala Milana Nedića, zagovornika njemačke politike, da je mirno promatrao progone Židova, te da je Sveti sinod donio odluku o zabrani prelaska Židova na drugu

vjeru, čime su Židovi izgubili jedinu mogućnost spašavanja od progona, pa je s obzirom na to bio odgovoran za stradanja Židova i njihovo uništenje u Srbiji. Episkopi SPC-a čitavo su vrijeme njemačke okupacije bili lojalni vlastima, surađivali s četnicima, koji su takođe progonili Židove, te podržavali i Nedića i Ljotića.

Govoreći o držanju najistaknutijih predstavnika SPC-a tijekom drugog svjetskog rata, autorica je navela da se u novijoj srpskoj historiografiji redovito ističe mit o mučeništvu vodstva SPC-a tijekom rata, a posebno patrijarha Gavrila Dožića i episkopa Nikolaja Velimirovića, koji su, prema srpskim povjesničarima, cijelo vrijeme okupacije bili internirani u manastirima Vojlovici i Ljubostinji, i na kraju rata odvedeni u logor Dachau gdje su ponižavani i mučeni. No, iz dokumenata koje je objavila Ljubica Štefan vidi se drukčija slika djelovanja ove dvojice predstavnika SPC-a: episkop Velimirović posjetio je Kragujevac svega dan nakon masovnih smaknuća, ali o tom događaju nije ništa rekao, a održavao je prisne veze s ljotićevcem Mihajlom Olčanom, zagovornikom uništenja Židova. Objavljeni izvori, kao i djela objavljena nakon rata, istaknula je autorica, jasno ukazuju da su i patrijarh Dožić i episkop Velimirović boravili u Dachauu svega dva mjeseca, da su imali povlašten status u logoru, jer su Nijemci računali s njima kod pregovora sa saveznicima, te da su od prosinca 1944. do travnja 1945. godine živjeli u raznim austrijskim mjestima, kao i u Sloveniji, gdje su se sastajali s Nedićem, Ljotićem i njihovim suradnicima izbjeglim iz Srbije. Autorica je napomenula da je episkop Velimirović baš u logoru Dachau napisao njegovo najkontroverznije djelo » Reči srpskom narodu kroz tamnički prozor iz logora Dachau«, u kojem je optužio Židove da su ovladali kršćanskom Europom, da su izmislili demokraciju, pacifizam, kapitalizam, socijalizam, ateizam i toleranciju među vjerama, čime su europske kršćane pretvorili u bezbožnike, te da je kršćanska Europa postala sluškinja Židova. Navedene činjenice, napomenula je autorica, pobijaju tvrdnje o mučeništvu patrijarha Dožića i episkopa Velimirovića, jer nije poznat ni jedan drugi slučaj da su zatočnici Dachaua mogli zapisivati svoja razmišljanja i ponijeti sa sobom svoje spise. No, srpski povjesničari i teolozi te činjenice prešućuju i redovito govore o mučeništvu episkopa Velimirovića i patrijarha Dožića, zaboravljajući pri tom da je Velimirović 1935. godine objavio tekst u kojem je djelovanje sv. Save usporedio s djelovanjem Adolfa Hitlera, a da je patrijarh Varnava 1937. godine izrazio razumijevanje za Hitlerovu politiku čim je Hitler u Njemačkoj počeo progoniti Katoličku crkvu, istakla je Ljubica Štefan.

Ljubica Štefan završila je svoju knjigu poglavljima u kojima je iznijela činjenice o srpskom umnožavanju broja žrtava u NDH te o nastanku optužbi o Hrvatima kao genocidnom narodu i neprijateljima Srba, a na kraju knjige istaknula je primjer koji je govorio o nastojanju SPC-a da uvijek bude crkva državne vlasti – držanje svečane liturgije za partizansku vojsku i Crvenu armiju po odlasku Nijemaca, bez obzira što je to isto SPC radila u vrijeme njemačke okupacije Srbije.

Završavajući osvrt na knjigu Ljubice Štefan možemo istaknuti njeno veliko značenje za hrvatsku historiografiju budući da sadržajem negira ustaljenu crno – bijelu interpretaciju događaja vezanih uz drugi svjetski rat na području bivše Jugoslavije te pokazuje neodrživost teza koje hrvatskoj strani pripisuju sano negativne karakteristike. S obzirom na aktualnost ovog djela bilo bi poželjno knjigu Ljubice Štefan objaviti i na stranim jezicima.

Zlatko Kudelić